

HAREZM TÜRKÇESİ VE FİİLERİN ÖZELLİKLERİ

Dr. Funda TOPRAK

TİKA / Ankara

Harezmi, Sir-Derya'nın denize döküldüğü bölge ile birlikte, daha Moğol devrinden önce Kaşgar'ın yanında ikinci bir edebiyat merkezi olarak önemli bir rol oynamış ve bu bölge 11.-12. yüzyıllarda Oğuz ve Kıpçak boyları tarafından Türkleştirilmiştir.

Harezmi Türkçesi, XI-XII. yüzyılda gerek etnik yapı gerekse siyasî hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpçak, Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (=Hakaniye) Türkçesi temelinde, güney-batı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzey-batı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede iyice karışıp kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır. Böylece halkın etnik yapısı gibi bu bölgenin dili de karma bir şekil almıştır.¹

Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi'nde* "Harezmi İli Şivesinin Doğuşu" başlığı altında ele aldığı Harezmi Türkçesi için "Moğol öncesi Harezmi Türkçesi "Oğuz-Kıpçak" eğiliminde idi. Daha sonraları Kıpçak Türkçesi etkisi ile içerisine Karluk-Uygur unsurlarını da alarak Moğollar devri Altın-Ordu Türkçesine maledilmiştir. Harezmi'nin yayılması ve güçlenmesi ile Oğuz-Kıpçak Türkçesi etkisi de o nispette artmış ve yerli dilin gelişmesine yardımcı olmuştur. Altın-Ordu'ya dair Tizenhauzen tarafından yayımlanan vesikalara bakılacak olursa Kıpçak sahasına inen Moğollar, çok kısa zamanda yerli halk içerisinde erimeğe yüz tutmuştur. Bunun en sağlam delili XIV. yüzyılda Cuci ulusunda, Moğol dili yerine Kıpçak-Oğuz şivesi unsurlarını içerisine alan edebî bir Türkçe ile zengince bir edebiyatın meydana getirilmiş olmasıdır"² açıklamasını verir.

Harezmi Türkçesinin belli bir dönem Türkçesine ad olarak kullanılmasına ilk defa eAli Şir Nev'âyî'nin *Mecâlisü'n-Nef'âis* adlı eserinde Harezmi bilgini Hüseyin Harezmi'nin Kaside-i Bürde'ye Harezmi Türkçesi ile (*Harezmiçe Türki tili bile*) şerh yazdığını belirtmesiyle rastlamaktayız.³

Harezmi Türkçesinin *Orta Asya Türk Yazı Dili* içerisinde özel bir devre teşkil ettiğini ilk olarak Samoyloviç tespit etmiştir. O, Kutb'un Ösrev ü Şirin'i ve Harezmi'nin Mu'abbet-nAme'sine dayanarak bu devreyi üçe ayırmıştır: 1. Karahanlı (Hakaniye Türkçesi) (XI-XII. yy), 2. Oğuz-Kıpçak Dönemi (XIII-XIV. yy), 3. Çağatayca Dönemi (XV-XX. yy. başları).⁴

¹ A. Ata, *Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım- I*, TDK Yay., Ankara 1997, s.XXII.

² A.Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s.106.

³ A.S., Levend, *Ali Şir Nev'âyî- Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, C.IV. Ankara 1968, s. 72.

⁴ A.N., Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s.21.

Fuad Köprülü, Samoyloviç'in bu tespitine katılmamış Kıââü'l-Enbiyâ, Muâbbet-nÂme ve Kutb'un Öüsrev ü Şirin'ini Çağatay edebiyatının ilk ürünleri olarak değerlendirmiştir.⁵

6.1. Úîââü'l-Enbiyâ: Naâîrû'd-din bin BurhÂnü'd-din Rabgÿzi tarafından 1310 (H.710) yılında Nasîrû'd-din Tok Buga'ya sunulmak üzere yazılmıştır. Adından anlaşılacağı üzere peygamber kıssalarını konu almaktadır. Eser, başta Hz. Muhammed olmak üzere İslâm dininin doğruladığı diğer peygamberlerin kıssaları ile 'Avac bin 'Annak, Harut ve Marut gibi kıssaları da içermektedir.

Fuad Köprülü eserin dilini Hakaniye lehçesinin Moğol istilasından sonraki değişmiş şekline, Ribat-Oğuz (Rabâÿzi'nin doğum yeri) lehçesine, dayandığını söylemekte eserin Hakaniye lehçesini Çağatay lehçesine bağlayan tekÂmül silsilesinde önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir.⁶

Úîââü'l-Enbiyâ'nın yazıldığı tarihin Çağatay devletinin kuruluşuna rastlamasından dolayı eseri, ilk Çağatay edebî eseri olarak değerlendiren J. Thury'nin⁷ görüşlerine katılmayan Aysu Ata, bu devirde Çağatay Türkçesinin henüz edebî yazı dili halini olmadığını dolayısıyla eserin Çağatay Türkçesine ait kabul edilemeyeceğini belirtir.⁸

Eserin Londra'da 1, Leningrad'da 6, İsveç'te 2, Paris'te 1 ve Bakü'de 1 olmak üzere toplam 11 nüshası vardır ve K. Gronbech, S. E. Malov, P. M. Melioranskiy, J. Schinkewitsch, Aysu Ata gibi araştırmacılar üzerinde çalışmışlardır.⁹

6.2. Nehcü'l-FerÂdis (UştmahlarnıÆ Açuk Yoh): Kuzey Türkleri tarihçilerinden Şehabeddin Mercani *MüstefÂdü'l-Aôbar* adlı tarihinde, Altın Ordu sahasına mensup eserler arasında Nehcü'l FerÂdis adlı eserin varlığına ilk olarak işaret etmiştir. Adı geçen bu nüsha ortadan kaybolmuşsa da Zeki Velidi Togan tarafından Yeni Cami Kütüphanesi'nde yeni bir nüsha bulunmuştur. Bu nüsha 1310 tarihinde Kerderli Mahmud bin Aliyyü's-SarAyî tarafından yazılmıştır.¹⁰ Köprülü, Nehcü'l-FerÂdis'in Harezmi'de yazılmış olduğunu müellifin naklettiği rivayetlerin Harezmi alimlere ait olmasına dayanarak söylemektedir.¹¹

Nehcü'l-FerÂdis, dini mahiyette bir eserdir. Birinci bÂb Hz. Muhammed'in hayatını ve özelliklerini, ikinci bÂb Hulefâ-yı Raşidin ve Ehl-i Beyt ile dört imamın faziletlerini, üçüncü bÂb iyi bir müslüman olmak için gerekli meziyetleri, dördüncü bÂb ise afet ve kötü davranışları konu alır. Bu dört ana bÂb kendi içerisinde on fasla ayrılmıştır.

Araştırmacılar, eserin konu itibarıyla didaktik özellik gösterdiği için edebî kıymetinin Kısasü'l-Enbiyâ'ya göre az olduğunu söylemektedirler.¹² Buna karşın eserin ananevî ve edebî imlâ kaidesine uygun bir tarzda yazılıp yerli Harezmi şivesine

⁵ F. Köprülü, "Çağatay" *İ.A.* MEB Yay. İstanbul 1988, C.3, s.278.

⁶ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay. İstanbul. 1986, s.288.

⁷ J. Thury, "Ondördüncü Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigarları", *Milli Tetebbular Mecmuası II*, İstanbul 1331, s.56-95.

⁸ A. Ata, *Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, CI. TDK Yay. Ankara 1997, s.XXII

⁹ Çalışmalar ve nüshalar için bkz. A. Ata, *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, CI. TDK Yay. Ankara 1997, s.XIX-XXI.

¹⁰ Z.V. Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler" *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1928, CII, s.331.

¹¹ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay. İstanbul 1986, s.293.

¹² A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s.106.

göre hareketlenmesi eseri dil tarihi açısından çok önemli bir mihenk taşı yapmaktadır. Köprülü, bu eseri “Hakaniye Türkçesinden Çağatay Türkçesine doğru giden oluşum süreci içinde dil tarihi açısından en önemlisi” olarak değerlendirir.¹³

Şimdiye kadar Nehcü'l-Ferâdis'in birkaç nüshası bulunmuştur. Bunlardan üçü Kazan'dadır. Mercâni'nin kaydettiği en eski tarihli nüsha ise bugün kayıptır.¹⁴ Bunlardan başka iyi muhafaza edilmiş bir nüsha Yalta Şark müzesindedir. Bu nüsha Yakub Kemal tarafından incelenmiştir.¹⁵ Diğeri ise İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Bu nüsha üzerinde ilk tanıtımı Zeki Velîdî Togan yapmıştır.¹⁶ Janos Eckmann'ın eserin tıpkı basımı üzerindeki çalışması Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar'ın düzeltmeleriyle Türk Dil Kurumu tarafından basılmıştır.¹⁷ Eserin dizin ve sözlüğünü ise Aysu Ata hazırlamıştır.¹⁸

Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun “*Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri*” başlıklı seri halinde dört makalesi Nehcü'l-Ferâdis'in Türk dili tarihi çalışmalarındaki yerini ve eserin dil özelliklerini ortaya koyması bakımından önemlidir.¹⁹

6.3. Mu'înü'l-Mürîd: İslâm adlı biri tarafından Hicrî 713 Miladî 1313'te bitirilen mütekarib vezninde yazılmış dînî şiir parçalarından oluşan 26 varaklık bir eserdir. Eserin bilinen tek yazma nüshası Bursa Orhan Gazi Kütüphanesi'nde Türkçe bir yazmanın içerisinde yer almaktadır. Yazmanın fotoğrafları Agah Sırrı Levend tarafından çekilerek Türk Dil Kurumuna bağışlanmıştır.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Mu'înü'l-Mürîd'in Türkmenler arasında büyük rağbete mazhar olduğunu ve bu kitaba “*amel kılaturdıklarını*” söylemekte eserin yazarını Şeyh Şerifi olarak göstermektedir.²⁰ A. Caferoğlu da eserin yazarını Ebu'l-Gazi gibi Şeyh Şerifi olarak kabul eder.²¹

Eckmann, eser için “muhtemelen 15. asrın ilk yarısından daha sonra istinsah edilmemiş olan yazmanın dili, ses bilgisinde pek az yenileştirmelere rağmen arkaiktir” yorumunu yapmaktadır.²²

Eser üzerinde Recep Toparlı çalışmıştır. Toparlı, eserin önsözünde A.Fehmi Karamanlıoğlu'nun yayınlanmamış bir çalışması olduğundan söz etmektedir.²³

6.4. Mu'addimetü'l-Edeb: Mu'addimetü'l-Edeb, meşhur tefsir ve dil bilimci Zemaşşeri'nin 1127-1144 yılları arasında yazıp Harezmsah Atsız'a sunduğu Arapça

¹³ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yay. İstanbul 1986, s.294.

¹⁴ Mercâni, *Müstefadü'l-Ahbâr*, 1897, C I, s.16.

¹⁵ Yakub Kemal, *XIV. Asır Türk-Tatar Lisanı Abidesi Nehcü'l-Ferâdis*, 1930.

¹⁶ Z.V. Togan, “Harezmdede Yazılmış Eski Türkçe Eserler” *Türkiyat Mecmuası* CII. İstanbul 1928.

¹⁷ J. Eckmann, *Nehcü'l-Ferâdis- Uştmahlarnın Açuk Yolu*, Metin-Tıpkı Basım, TDK Yay., Ankara 1995.

¹⁸ A. Ata, *Nehcü'l-Ferâdis- Uştmahlarnın Açuk Yolu*, Dizin-Sözlük TDK Yay., Ankara 1998.

¹⁹ A.F. Karamanlıoğlu, “Nehcü'l-Ferâdis'in Dil Hususiyetleri” I-IV, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, 1968, 1969, 1970, 1971.

²⁰ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, TDK Yay., İstanbul 1937, s.52.

²¹ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s.117.

²² J. Eckmann, *Harezmdede Yazılmış Eski Türkçe Eserler Üzerine Araştırmalar*, (Haz. O.Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 1996, s.4.

²³ R. Toparlı, *Mu'înü'l-Mürîd*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay. Erzurum 1988, s.IV.

pratik bir sözlüktür. Eser Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmış olduğundan bir önceki kelime veya cümle ile bir sonraki arasında bir bağ yoktur. Mukaddimetü'l-Edeb başlıca 5 bölüme ayrılmıştır.

I. İsimler: Konularına göre sıralanmış ve çokluk şekilleri gösterilmiştir.

II. Fiiller: Arapça fiil kalıpları olan bÂblara göre, her bÂb kendi içerisinde fiilin yapısına göre ve fiiller yine kendi içinde Arapçada uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş ve ayrıca mastarları da verilmiştir.

III. Harfler (isim ve fiil dışında kalan gramer unsurları)

IV. İsim çekimi

V. Fiil çekimi

Mukaddimetü'l-Edeb'in Zemahşeri'nin elinden çıkan nüshası kayıp olmakla birlikte istinsah edilmiş nüshalarının sayısı fazladır. Şuster Nüshası, Nuri Yüce tarafından dil özellikleri, metin, dizin olarak yayımlanmıştır.²⁴ Eser, Moğolca ve Farsça'ya da tercüme edilmiş ve devrinde büyük ilgi görmüştür. Moğol tercümesi üzerinde Nicholas Poppe,²⁵ Farsça tercümesi üzerinde J. G. Wezstein²⁶ çalışmışlardır.

Caferoğlu, Muúaddimetü'l-Edeb'in söz varlığı açısından bir hazine olduğunun altını çizerek "burada Orta Asya Türkünün hayat teşkilatını ve umumiyetle Türk devlet varlığını bulmak mümkündür. Bu bakımdan Divânü Lugati't-Türk'e nispetle daha orijinaldir" yorumunu yapmaktadır.²⁷

Altın ordu- Harezmi Sahası Eserleri

Harezmi sahasında edebi gelenek Moğol istilasından sonra kurulan yeni Türk-Moğol İmparatorluğu Altın Ordu Hanlığı döneminde de devam etmiş Türkçe eserler meydana getirilmiştir.

Kutb'un Ösrev ü Şirin'i: Altın Ordu sahasında yazılmış en eski Türkçe metin olarak bilinen Kutb'un Ösrev ü Şirin'i Nizami'nin aynı adı taşıyan edebî eserinin Türk edebiyatındaki ilk tercümesi olması bakımından da Türk dili yadigarları arasında önemli bir yer işgal eder.

1341 yılında Altın Ordu sahasında Kutb mahlaslı bir şair tarafından yazılmış olan eserin tek nüshası Paris Bibliothéque Nationale'de 312 numarada kayıtlıdır. Kutb, Nizami'nin aynı adlı eserini Altın Ordu hükümdarı Tini-Bek Han ile onun eşi Melike Hatun adına Türkçeye tercüme etmiştir. Kitabın baş kısmında Tini-Bek Han ve eşi için medhiyeler vardır. Eser beyitler halinde yazılmış, (4370 Beyit) 1383'de Berke Fakih adlı bir Kıpçak fakih tarafından İskenderiye'de Altın Boğa adına istinsah edilmiştir.

XII.-XV. yüzyıllarda gerek Altın Ordu gerekse Memluk-Kıpçak sahasında yazılmış eserler genellikle sözlükler ve dîni özellikte didaktik eserlerdi, Ösrev ü Şirin bir aşk mesnevisi olması bakımından konusuyla onlardan ayrılır. Nizami'nin eserini

²⁴ N. Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, TDK Yay., Ankara 1993.

²⁵ N. Poppe, *Mongolskiy slovar Mukaddimat al Adab*, Leningrad, 1938.

²⁶ J. G. Wezstein, *Samachscharis Lexicon Arabicum Persium*, Leipzig, 1950.

²⁷ A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, s. 124.

yüzde seksen oranında Türkçe kelimeler kullanarak yazan Kutb'un bu eseri geniş söz varlığı ile çok değerlidir.

Genellikle Altın Ordu sahasında yazılmış Kıpçakça bir eser kabul edilen Ösrev ü Şirin'in hem Harezmi hem Kıpçak yazı dili özellikleri taşıması nedeniyle hangi döneme ait olacağı konusunda değişik görüşler vardır. Necmettin Hacıeminoğlu, eserin fiil çekimleri konusunda Çağatay öncesine yakın olmakla beraber ses özellikleri ve kelime hazinesi bakımından Kıpçakçaya yaklaştığını vurgular.²⁸ Eckmann, eseri Harezmi sahasında saymaktadır.²⁹ Samoyloviç ise Kutb'un dilini Uygurca-Kıpçakça kabul eder.³⁰

Eser üzerinde Ananiazs Zajackowski³¹ ve Necmettin Hacıeminoğlu³² çalışmışlardır.

Muóabbet-n'Âme: Hicrî 754/Miladî 1353'te yazılan Harezmi'ye ait Muóabbet-n'Âme bu devrin bir diğer önemli eseridir. Eser, Muhammed Hoca Beyin arzusu üzerine Sığnak'ta yazılmıştır. Eckmann, Samoyloviç'in bu eserin dilini "Oğuzca-Kıpçakça" olarak değerlendirmesine katılmadığını belirterek eserin büyük çapta Çağatayca'nın tesiri altında kaldığını söylemektedir.³³ Muóabbet-n'Âme sahasının edebî dili ile yazılmasına rağmen Kıpçak şivesine geniş bir yakınlık göstermektedir.

Muóabbet-n'Âme'nin tek sanılan nüshası British Museum'daki Arap harfli nüsha olarak bilinmekteydi. [*Rieu, Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London-1888-209], Uygur harfli ikinci nüsha Barthold tarafından aynı müzede tespit edilmiştir. [V.V. Barthold, *Novaya Rukopis Uygurskom Şriftom v Britanskom Muze*, D A A-B, 1924]. Eserin Arap harfli iki yeni nüshası ise Osman Fikri Sertkaya tarafından İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunmuş ve bir makale ile incelenmiştir.³⁴ Eserin Londra'daki Arap harfli nüshası üzerine E. Nadjib³⁵, Uygur harfli nüshası üzerine de Şçerbak³⁶ çalışmışlardır.

Harezmi Türkçesi eserlerini ve dönemi kısaca tanıttıktan sonra dönem eserlerinin fiillerinin taranmasıyla elde ettiğimiz sonuçları değerlendirmek istiyoruz. Bilindiği gibi fiiller dilin ana unsurlarıdır ve başka dillerden alıntı yapılmaları dolayısıyla değişimleri isimlere göre daha zordur.

HAREZM TÜRKÇESİNDE FİİLLERİN ÖZELLİKLERİ

Fonetik Özellikler:

²⁸ N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK Yay. Ankara 2000, s.XI.

²⁹ J. Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. O. Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 1996, s.4.

³⁰ A.N., Samoyloviç, *K istorii literaturnago sredneziatsko-turetskogo yazıka*, Leningrad 1928, s.6.

³¹ A. Zajackowski, *Husrav u Şirin Qutba*, Warszawa 1958.

³² N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK Yay. Ankara 2000.

³³ J. Eckmann, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Haz. O. Fikri Sertkaya), TDK Yay., Ankara 1996, s.5.

³⁴ O.F. Sertkaya, "Horezmi'nin Muhabbetnamesinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVII, İstanbul 1972, s. 185-207.

³⁵ E.N. Nadjib, *Horezmi Muhabbetname*, Moskva, 1961.

³⁶ A.M. Şçerbak, "Oguz-name, Muhabbet-name, pamyatniki drevne Uygurskoy i staro uzbekskoy pismennosti" Moskva 1959, s.111-170.

1. Harezmi Türkçesinin özelliklerinden ek ön sesinde d~t değişmesi fiil yapım eklerinden ettirgenlik ekinde de görülmektedir. Ötümlü ünsüzlerden sonra **-dur-**, ötümsüzlerden sonra **-tur-**, ünlülerden ve l'den sonra keyfi olarak **-dur-** veya **-tur-**: **keltür-** ~ **keldür-**: “getirmek” (keltürmişler, 135v9 KE), (keldürdi, 23-2ME); **öldür-** ~ **öltür-**: “öldürmek” (öldürelñ, 219v13KE); öltürmiş-sen, 142 v15KE); **üoldur-** ~ **üolüur-**: “doldurmak” (üoldurâay-men, 279-9 NF), (üolturup 242-8NF).

2. Harezmi Türkçesi fiillerinde kelime başı /t/ sesi genellikle korunmuş olmakla birlikte Oğuz grubu Türkçelerinin bir özelliği olan t > d gelişimine ait örneklerle rastlamaktayız: *tê-*(100v12KE)~ *dê-* (110r5KE), *tur-* (18v9KE) ~ *dur-* (9v12KE).

3. Türk dili tasniflerinde ölçüt olarak değerlendirilen /G/ sesinin gelişimini Harezmi Türkçesi metinlerinde fiillerde takip edebilmekteyiz. Birden fazla heceli kelimelerde hece başında bu ses genellikle *belgür-* (16-16NF), *örge-* (205-1NF), *yörge-* (19r7KE) örneklerinde görüleceği üzere korunmuştur. Aşağıdaki kelimeler ise bu sesin hece başında hem korunduğuna hem de Güney-Batı Oğuz Türkçesinde olduğu gibi düştüğüne örnek teşkil etmektedir: *bulâaş-*(179-14NF)~*bulâş-* (331-13NF), *üürtâar-* (102-3NF)~ *üürtar-* (223-16NF), *yatâur-* (90-10NF)~ *yatur-* (8-9NF), *yetgür-*(415-4NF) ~*yetür-*(29-4NF).

4. Ek başı /G/ sesinin düştüğü örnekler Harezmi Türkçesi metinlerinde görülebilmektedir: *aârlayanda* (127r14KE), *yonuçı* (163v8-9KE), *biliçi* (56r16KE), *kelinçe* (16r18KE), *yazıcı* (137-13NF).

I. Harezmi Türkçesi'nde Çağatay Türkçesi'ne ait bir özellik olan kelime içi ve sonundaki /g/ sesinin /k/ olduğunu fiillerde görebiliyoruz: *uçâun-*~ *uçûun-*, *yatâur-*(90-10NF)~ *yaiûur-* (9-9NF), *üütâar-* (16-13NF)~*üütûar-* (165-13NF).

II. Harezmi Türkçesi için ünsüzlerden önce k >h gelişimini fiillerde de tespit edebiliyoruz: *aûsur-*“aksırmak” (6v13KE)~*aôsur-* (278-10NF).

III. Kıpçak Türkçesinde görülen ç>ş ses değişimi Harezmi Türkçesi metinlerinden NF'de görülmektedir: *kaş-* “kaçmak” (74-5NF), *iş-* “içmek” (367-1NF).

8. Sızmalı diş sesi /ê/'nin korunmakla birlikte yer yer /y/ ile değişimi görülebilmektedir: *aêir-* “ayırma” (358-15NF)~ *ayır-* (3r17KE), *küê-* “beklemek” (244v21KE) ~ *küy-* (20v11KE), *üoê-* (59v2KE)~ *üoy-* (69r20KE).

Morfolojik Özellikler:

1. I. teklik ve çokluk şahıs emir eklerinde anorganik /G/ türemesi Harezmi Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir: *bolmaâayın* (100-5NF), *tilegeyin* (31-9NF), *aymaâalıÆ* (258-4NF), *tilegeliÆ* (292-12NF), *istegeyiÆ* (176v9KE), *yêgeliÆ* (47r16KE).

2. I. çokluk şahıs emir eki *-AlıÆ* /-Allm /-gallÆ yanında *-alú* şekli de nadir olarak görülmektedir: *ülalú* (40-7NF)

3. II. teklik şahıs emir eki Harezmi Türkçesi metinlerinde birkaç örnekte yuvarlak ünlülü olarak kullanılmıştır: *tüsgül* (21-14NF), *sewgül* (160-1NF).

4. I. teklik şahıs olumsuz geniş zaman eki **-mAz-men** Harezmi Türkçesi metinlerinde Eski Anadolu Türkçesi ve Çağataycadaki biçimleri olan **-mAzIn** ve **-mAn** şeklinde Harezmi Türkçesi metinlerinde de tespit edilmiştir: *buzman* (70-9NF), *ülu bilmem* (381-9NF), *men bilmezın* (13r19KE), *tura bilmen* (151r18KE), *iş ülman* (148r5KE), *üoya bilmen* (91v17KE).

5. Harezmi Türkçesi metinlerinde birleşik çekimler er- fiili ile yapılmakla birlikte er->-i- gelişimini gösteren örnekler de bulunmaktadır: *aytşursaÆ* (189-10NF), *oütursaÆ* (189-10NF), *kaçururdu* (110v3KE), *ölürse* (80v12KE), *kirürmüş* (116r7KE). Ayrıca Harezmi metinlerinden KE’da er->-i- gelişiminin örnekleri de görülmektedir: *imiş-sen* (205r14KE), *imes* (82r9KE), *imes erdi* (175v20KE), *imiş* (144r19KE), *idi* (137r8KE).

6. Harezmi Türkçesinde II. çokluk şahıs eki **-sIz** üzerine nezaket şeklini ifade etmek için **-lAr**’ın eklendiği örnekler görülebilmektedir: *ülhp turur-sizler* (385-10NF), *yigrenür-sizler* (397-17NF).

7. Eski Türkçeye ait sıfat-fiil eklerinden biri olan **-DaçI** Harezmi Türkçesi metinlerinde az da olsa kullanılmıştır: *ülldaçı* (4-2NF), *keldeçi* (83-17NF)

8. Orhun Yazıtları’nda ve Karahanlı Türkçesinde sıkça rastladığımız **-UbAn- /-IbAn-** zarf-fiil ekinin Harezmi Türkçesinde varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Bir örnekte de ekin bağlayıcı ünlüsü düşmüş ek doğrudan fiil köküne eklenmiştir.

Keldi kevneynni keziben üaptı asià ornını (181v11 KE)

Ol üyÀmet kün şefÀatnıÆ úurını úurşaban (2r11 KE)

Fiil Yapım Eklerindeki Fonetik Değişiklikler

-DUr- Fiilden fiil yapım eki Harezmi Türkçesinde eski şeklin bir devamı olarak yuvarlak ünlüyle kullanılmıştır. Oysa Kıpçak Türkçesinde ekin düzleştiği görülmektedir.

-GUr- eki: Kıpçak Türkçesinde genellikle düz ünlülü şekillerinin kullanıldığını gördüğümüz -GUr- fiilden fiil yapım ekinin yerine daha eski şekli olan yuvarlak ünlülü kullanımın tercih edilmesi Harezmi Türkçesine ait bir özelliktir. *azàur-* “azdırmak, hak yoldan çıkarmak” [EDPT-283] (*azàuràay-men*, 397-5,NF) (*azàurdı*, 63-4 ME), *tirgür-*: “canlanmak, diriltmek” (tirgürmese, 163 r 1 KE) <*tir- “diriltmek” [EDPT tirgür- “diriltmek” 545], (DLT IV,40).

Fiil Yapım Eklerindeki Morfolojik Değişiklikler

-dUz- eki: DLT’de geçen ve Kaşgarlı’nın ettirgenlik eklerinden biri kabul edip Oğuzca olarak gösterdiği -DUz- fiil yapım ekine Harezmi Türkçesinde de rastlanmaktadır:

öltüz- “öldürmek” (öltüzdi, 35 v 15 KE)

-GUz- eki: Harezmi Türkçesi eserlerinde tespit ettiğimiz fiilden fiil yapım eki -GUz-’un Kıpçak sahasına göre daha fazla kullanıldığı görülmüş, bir örnekte ise ekin -GEZ- şeklinde düz geniş ünlüyle yazıldığı tespit edilmiştir. *körgez-* (123r6KE) bu kullanım HŞ’de de izlenebilmektedir. (HŞ1205-5). Ek için dikkat çekici bir diğer özellik -GUr- fiilden fiil yapım ekiyle olan paralelligidir. Harezmi Türkçesi metinlerinde aynı fiilin hem -GUr- hem de -GUz- şeklinde ettirgen yapıldığını görebilmekteyiz. *tirgür-* (163r1KE) ~ *tirgüz-* (40r19KE); *úuràur-* (148v11KE)~ *úuràuz-* (83v13KE).

Harezmi Türkçesinde *et-*, *en-*, *iç-*, *bin-* gibi bazı fiillerin işteş şekillerine rastlanmıştır. *ediş-*:“birlikte yapmak” (edişür, 125-8 ME), *ekiş-*:“birlikte ekmek” (ekişti, 115-4 ME), *eniş-*:“birlikte inmek” (eniştiler, 200-1 ME), *içiş-*: “birlikte içmek”

(içişdiler, 142-2 ME), *beriş-*:“verişmek” (beriştiler, 195-8 ME), *biniş-*:“binişmek” (binişdi, 117-8 ME), *úopariş-*:“savaş çıkarmak, tahrik etmek” (úoparişti, 109-2 ME), *oúruş-*:“karşılıklı oturmak” (oúruşdılar, 199-8 ME), *öldürüş-*: “savaşmak” (öldürüştiler, 140-6 ME).

Kıpçak sahasında bir iki örnekte çok seyrek olarak kullanılan isimden fiil yapım eki +(X)l- Harezmi sahasında çok sayıda örnek vermektedir: *bolal-*:“bollaşmak, çoğalmak, artmak” (bolaldı, 25v 2 KE), *inçgel-*: “incelmek” (inçgeldi, 211r13KE), *köpel-*: “artmak, çoğalmak” (köpeldi, 134r 17 KE), *yoàanal-*: “kalınlaşmak, enine büyüme” (yoàalmamış, 113 r 2 KE)

Eski Türkçeden itibaren çok az sayıda fiilde tespit edilen isimden fiil yapım eki +GA- ve +KA- ekleri Harezmi Türkçesinde de kullanılmıştır: *çulâa-*:“sarmak, örtmek, dolamak” (çulâamış erdi, 143v21 KE) (çulâap, 9-11 NF), *terge-*: “terletmek, damıtmak” (tergedi, 76-1 ME), *yövütke-*:“yardım etmek” < yövüt “yardım” (yövütke, 36-4 ME).

Kıpçak sahasında sadece Codex Cumanicus'ta bir örnekte geçen Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinde ise görülmeyen isimden fiil yapım eki +GAR- ve +KAR- eklerini Harezmi Türkçesi metinlerinde takip edebiliyoruz: *auàar-*:“birini ata bindirmek” (atanga atgardılar, 223v17 KE), *mañàar-*:“sahiplenmek” (mañàardı, 177-6 ME), *suwàar-*:“sulamak” (suwàarmazsız, 113-9 NF).

Eski Türkçe ve Karahanlı sahası metinlerinde gördüğümüz Kıpçak sahası metinlerinde geçmeyen +IgsA- eki Harezmi Türkçesinde bir fiilde arkaik olarak bulunmaktadır: *oúuâsa-*: “davet etmek istemek, çağırma” (oúuâsayur, 224r 3KE).

Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde rastladığımız Kıpçak Türkçesinde tespit edilmeyen +ImSI- ve +ImSI- eklerini Harezmi Türkçesinde bulabilmekteyiz:

külümsi-:“gülümsemek” (külümsidi, 130 r10 KE), *külümsin-*:“gülümsemek” (külümsindi, 136v21KE).

Eski Türkçeden itibaren çok nadir görülen isimden fiil yapım eki +n- Harezmi Türkçesi metinlerinde görülmektedir. *barın-*:“yetinmek, geçinmek” (barındı, 175-1 ME), *boâşun-*:“kemiğin eklem yerinden çıkması” < boâuş “boğum, eklem” (boâun boâşundi, 160-6 ME), *úarşun-*:“yönelmek” < úarşu “karşı” (úarşundi, 186-2 ME)

ÇEKİM MORFOLOJİSİ

Bilindiği gibi Türk dilinde çekim ekleri ya zamirlerden ya da iyelik eklerinin kalıplaşmasından oluşurlar. Harezmi Türkçesinde fiil çekimlerinde zamir kökenli çekim ekleri yaygın olarak kullanılmakla beraber iyelikli kullanımlar da özellikle *şart* ve *gelecek zaman* çekimlerinde zamirli çekimlerle birlikte kullanılmışlardır.

Çokluk birinci şahıs eki, *şart* ve bilinen geçmiş zaman dışında artık –mIz ve –biz olarak eklenmiştir. Çokluk ikinci şahısta –sIz şeklinin yanında belirli geçmiş zaman ve gelecek zamanda –sIzAr ve bilinen geçmiş zaman için –EizIzAr~ –EuzIzAr nezaket biçimleri de görülebilmektedir. Çokluk üçüncü şahıs eki –IAr olarak eklenmiş olmasına rağmen gelecek zaman çekiminde +gU ekinden dolayı ek, iyelikli olarak –IArı biçiminde de kullanılmıştır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde bilinen geçmiş zaman eki {-D}'dir. Harezmi Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olan d~t değişimi bilinen geçmiş zaman ekinde de karşımıza çıkar. Ünlülerden ve ötümlü ünsüzlerden sonra genellikle d'li

yazılan ekin t'li ötümsüz örnekleri de görülebilmektedir. *çaptılar* (180r14 KE)~ *çapdı* (35v14 KE), *berkittiler* (223v17 KE) ~ *berkitdiler* (227r1 KE), *baútu* (170-8 NF) ~ *baúdı* (30r10 KE), *attılar* (214-12 NF), ~ *atdılar* (203r15 KE).

Harezmi Türkçesinde bilinen geçmiş zaman çekiminde düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı örnekler sıkça görülmektedir. *boldım* (223-15 NF), *buldım* (234r14 KE), *kiwürdim* (125r3KE), *sevdüm* (413-7 NF), *öltürdiñ* (130r21 KE), *tirgüzdiñ* (163r3 KE), *indürdiñ* (157r11KE), *unutdiñiz* (125r2KE), *bolduñiz* (196v1KE).

Harezmi Türkçesi metinlerinde I. çokluk şahıs bilinen geçmiş zaman eki iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. {-DÜK } ve {-DİMLZ} .: *tedimiz* (226r12 KE) ~ *tedük* (103r20KE) (385-12 NF), *tegdük* (209r1 KE)~ *tegdimiz*. (226r12KE).

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi I. teklik şahısta -(i)p turur men yanında -(i)p men şeklinde yardımcı fiilsiz olarak da bulunur. I. çokluk şahısta -(i)p turur miz ve -(i)p turur biz şekilleri bir arada kullanılmakta, II. çokluk şahısta -(i)p turur siz yanında nezaket şekli olarak -(i)p turur sizler biçimi de görülebilmektedir. Birkaç örnekte turur-yardımcı fiili dur- olarak geçmektedir. Bu, daha sonraki dönemlere ait bir özellik olması açısından önemlidir. *êfsâ yetip keldi anasın kördi, yatur, uyuúlap-dur tep oyâatmadı.* (170v18KE)

Harezmi Türkçesinde şimdiki zaman çekimi -A/-U- turur + şahıs zamiri ile yapılmaktadır.

Harezmi Türkçesinde geniş zaman için iki farklı çekim vardır. Bunlardan biri {-r} {-Ar} {-Ir} {-Ur} eklerine şahıs zamirleri getirilerek yapılmakta, diğer çekim ise {-yUr} ekine eklenen şahıs zamirleri ile sağlanmaktadır. Harezmi Türkçesi metinlerinde aynı fiil için iki çekimin de kullanılabildiği görülmektedir: *tiler-men* (83-16NF) ~ *tileyür-men* (236-1NF), *tiler-sen* (243-13NF) ~ *tileyür-sen* (108v19KE), *tiler* (196-3NF) ~ *tileyür* (45r18KE). Bu ikinci şekil Eski Türkçeye has bir özelliktir, Kıpçak sahasında az görülmektedir, oysa Harezmi Türkçesinde belirgin bir kullanımı vardır.

Geniş zaman çekiminde hem düz ünlülü hem de yuvarlak ünlülü şekiller bir arada kullanılmıştır: *bolar* (18r6KE) ~ *bolur* (11r21 KE), *bilürler* (101r11KE) ~ *bilirler* (206v6KE), *öler-men* (184-11NF) ~ *ölür bol-* (154-3NF).

Az sayıda örnekte geniş zaman ekinin düştüğü de görülmüştür:

Ey yigit sen kâmil kişiğe ooşa-y-sen, barâul kişi işin işlegil. (144r1KE)

Bazen nezaket şekli olarak “sizler” şahıs zamiri geniş zaman çekimi II. çokluk şahıs ekine eklenebilmektedir:

Neteg kim sizler ol sası ölügseni yigrenür-sizler. (397-17NF).

Harezmi Türkçesinde gelecek zaman çekimi üç şekilde karşımıza çıkmaktadır.

I. *Gay /-Kay + Şahıs Zamiri*: Bu çekimin I. çokluk şahsında -**GAy -miz** ve -**GAy-biz** şekillerinin yanında yuvarlak ünlülü -**gAy mUz** şekli de görülmüştür. *Yâ Muhammed, seniÆ diniÆ oaülüüni ol vaütin bilgey-müz kim bu tolun ayúa işArat úlsaÆ bu ay ekki pAra bolsa.* (34-15NF) II. çokluk şahıs gelecek zaman çekiminde -**GAy-siz** çekimi yanında -**GAysızlar** şekli de kullanılmıştır. *Muóammed öler bolsa ya öldürülür bolsa siz imAndın yüz ewürüp artúaru úayıtáaysizler.* (93-3,4 NF). Tespit ettiğimiz bir örnekte /G/ ünsüzünün düştüğü ekin {-Ay} şekline geçtiği görülmektedir. *Külçirip esruk öley köz baúsa úuymaç úaşıdın.* (83v2KE)

II) *GA + Şahıs Zamiri*: Bu çekimde şahıs zamirinin ayrı yazıldığı örneklerin azlığı dikkat çekmektedir. Genellikle I. teklik şahıs zamiri artık ekleşmiştir: *úulàam, bergem, öldürgem, bolàam, úoymaâam* vb. Ek daima düz ünlüyle yazılmaktadır. Bu kullanım KE ve MM'de görülmektedir. Çekiminde I. ve II. teklik şahıs ile II. çokluk şahıs örneklendirilebilmektedir.

III) *GU + Turur*: Mecdut Mansuroğlu'na göre bu çekim önce gereklilik ifade ederken daha sonra gelecek zaman manasına kaymıştır. Bu çekim bugün özellikle Kuzey Batı Türkçelerinden Kırgız Türkçesi'nde istek kipi olarak karşımıza çıkmakla birlikte Harezmi Türkçesinde kesin gelecek zaman fonksiyonunda örnekleri görülmektedir. Harezmi Türkçesinde belirli gelecek zamanın I. teklik, III. teklik ve III. çokluk şahıslarda örnekleri tespit edilmiştir. I. ve II. teklik şahıs için tespit edilen örneklerde zamirlerin ekleştiği görülmektedir. III. Teklik ve III. çokluk şahıs için iyelikli kullanım dikkat çekicidir.

Ol atàa minüp Hindî dirresi birle seni öldürgüm turur. (230v20,21 KE)

Allâh bir turur sen anuñ resýli bolâuñ. (189r18KE)

Emdi tamuà otu úalıp turur her ayna ol taúu kelgüsi turur anınÆ úaràşı bolàusu turur. (137-4,5 NF)

Genellikle dar ünlüyle yazılan II. teklik şahıs emir eki çoğu zaman incelik-kalınlık uyumuna uymakla birlikte az da olsa uyuma girmeyen örnekler de görülebilmektedir: *baràul* (48-8NF)~ *bargil* (50-14NF), *olturàul* (127/3MM), *sewgül* (169-9NF), *tüşgül* (21-14NF) vb.

II. teklik şahıs emir eki için tespit edilen bir diğer özellik az görülen bir *â > ú* değişimidir. Aynı fiil için her iki kullanımda görülebilmektedir: *yiàúul* (266-11NF) *yiàául* (73-13NF) vb.

Harezmi Türkçesi için oldukça ilginç kullanımlardan biri de Kıpçak sahası eserlerinde de görülen emir II. teklik şahısta *-ân /-gin* ekinin bir örnekte görülmesidir.

ÖzüÆdin üzülgün açılsun saÆa

Tirig irken evvel kerek ölse-sen. (17a/17MM)

Emir I. çokluk çekiminde ek ünsüzle biten fiillerde *-AllÆ* ünlüyle biten fiillere doğrudan eklenen *-IlÆ* şeklindedir. Anorganik /G/ türemesi Kıpçak metinlerinde olduğu gibi Harezmi Türkçesinde de emir I. çokluk şahısta *-GAllÆ* olarak görülebilmektedir. Ayrıca I. çokluk şahıs emir ekinde *kitelimiñ* (11r8 KE) şeklindeki teşkil de bu çekimdeki ek kalıplaşmasını göstermesi bakımından önemlidir.

Eger destýr berseÆiz, Úaèbeke ziyÀrat úulalıÆ taúu úurbÀnlar boàuzlaàalıÆ úayıtalıÆ. (39-16NF)

Emir I. çokluk şahıs çekiminde *-alú;* *-eli* ve *-Allm* ekli örnekler de az sayıda da olsa tespit edilmiştir.

Biz taúu cümle yarÀnlarúa ièlÀm úulalıú barça istidÀdımız ittifÀumız tamÀm bolup bir úata óamla úılıp helÀk úulalıñ. (40-7 NF)

Siz mundın aùlamiñ biz andın keleliñ Muóammedni úoldaşları birle öldürelí. (227r20 KE)

Harezmi Türkçesinde şart çekiminde zamir ekli ve iyelik ekli çekimler bir arada kullanılmıştır. *-sA-men* yanında *-sAm-*, *-sAÆ-* yanında *-sA-sen*, veya *-sAk-* çekimi yanında *-sA-biz* çekimleri görülebilmektedir. Kıpçak sahası metinlerinde de görülen ve şart çekiminin genişlemiş şekli kabul edilen *-sAÆAn-* şeklindeki çekime Harezmi Türkçesinde de az da olsa rastlamaktayız.

Úılıç ursaÆ úuluÆ min cÀvidÀne

Eger ou *atsaÆan* baarım nişÀne (Muh.44)

Şart II. çokluk şahıs çekiminde ekin çoğul ekiyle genişletilmiş nezaket şekli olan {-sAÆIzlar} kullanımına da rastlanmaktadır.

BarıÆlar úayda tapar bolsaÆizlar keltürünler. (343-4NF).

Nadir de olsa olumsuz emir II. çokluk şahıs çekiminde *-maÆ* yerine *-maÆiz* ve kaynaştırma harfli *-mayıÆiz* şekilleri de görülmektedir.

Ey ümmetlerim, ey yArÀnlarım zinhÀr biri biriÆiz birle óased úlmayıÆiz úauú biri biriÆizni yigrenmeÆiz úauú bir biriÆe áıybet úлмаÆiz. (388-7,8NF)

Harezmi Türkçesinde birleşik kip çekimi er- fiili ile yapılmaktadır fakat daha sonraki dönemlere ait bir gelişme olan er-> t örnekleri de görülebilmektedir. *úaçururdu* (110v3KE), *tutardım* (88r14KE), *çıkırmazdı* (231v7KE), *bitiyürdiler* (117r13 KE), *ölürse* (80v12KE), *sökerse* (77v6KE), *kirürmiş* (116r7KE).

SIFAT-FİİLLER

Harezmi Türkçesinde sıfat-fiillerde şu noktalar dikkatimizi çekmiştir. Geçmiş zaman sıfat-fiil eki **-dUk-**, genellikle iyelik ekli olarak kullanılmış sadece bir örnekte ek almamıştır.

Hüdhüd aydı: bardım erse körmedük yirlerini kördüm, sen körmegen nersedin óaber keltürdüm. (147r 18 KE).

Hem *-dUk* hem de *-mIş-* sıfat-fiil eklerinin hal ekli kullanımları Harezmi Türkçesi metinlerinde zarf-fiil fonksiyonunda kullanılmıştır.

Geniş zaman sıfat-fiil ekleri *+Ar-*, *+Ir-*, *+Ur-* ve *+r-*'nin **+GA** yönelme hali ekiyle kalıplaşarak kullanımları *-Aràa ~ -Uràa; -Urúa* şeklinde hem Kıpçak hem de Harezmi sahasında karşımıza çıkmakta, cümle içinde bir mastar gibi görev yapmaktadır.

Öc aluràa düşmeninden vaút bar (GL- 64/ 11).

Úonaú tüşüp aş yidi, auların baàlaràa yiri you erdi. (87v 19 KE).

Geniş zaman sıfat-fiil eklerinden **+GAN-** sıkça kullanılmıştır. Bu ek, Kıpçak metinlerinde **+GAN-** şeklinin yanısıra Oğuzcılışın bir belirtisi olarak bazı örneklerde /G/ düşmesiyle **+An-** şekline dönmüş olmasına rağmen Harezmi Türkçesi metinlerinde eski şekliyle kullanılmıştır.

Et yidürgen, at çúaràan ot öçürgen İbrÀhim (37v16 KE)

SaÆa óased úılp seni yamanlaàÀn helÀk boldı. (422-13 NF).

+AsI gelecek zaman sıfat-fiil ekini Harezmi Türkçesi metinlerinden sadece Mukaddimetü'l-Edeb'te bulabiliyoruz.

Memlük-Kıpçak sahasında görülmeyen Eski Türkçeye ait +*DaçI* ve +*IsAr-* gelecek zaman sıfat-fiil ekleri Harezmi Türkçesi metinlerinde az sayıda da olsa varlığını sürdürmektedir.

Óaú tabÀreke ve teèÀlÀ PeyàÀmbar èas.nuÆ kelmiş taú keldeçi yazuúını yarlımuşdın soÆ mundaà taòarruè ve zÀrluú birle hemişe Óaú teèÀlÀdın maâfiretini tilese, èummatınàa sezÀ úurur. (83,17-84,1 NF)

Yana ferîsteler úaúú TaÆri teèÀlÀdın Peyàambar èas.nuÆ úlmiş úлдаçı zelletlerni yarlıúatu tileyürler. (4-3,4 NF)

O yaàdurmaúaa yawuàan bulut yaàısar bulutlar. (14-8 ME)

ZARF-FİİLLER

Harezmi Türkçesinde -p, -I ve -U, -A zarf-fiil ekleri hem zarf-fiil olarak hem de birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanılmışlardır. Orhun Yazıtlarında ve Karahanlı Türkçesinde sıkça rastladığımız -UbAn- /-Iban- /-bAn zarf-fiil ekinin Harezmi Türkçesinde varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Bir örnekte de ekin bağlayıcı ünlüsü düşmüş ek doğrudan fiil köküne eklenmiştir.

Ol úyÀmet kún şefÀeatnıÆ úurını úurşaban (2r11 KE)

Daha sonraki dönemlere ait bir zarf-fiil eki olan -ArAk zarf-fiil eki Kıpçak sahasında ve Harezmi Türkçesinde birer yerde geçmektedir. Bu örnek ekin ortaya çıkışını göstermesi açısından önemlidir.

Bular burnaraú barıp bir tepege aàdular. (69v13 KE)

Eski Türkçede -matı /-meti, -mayu /-meyü ve -may /-mey şekillerine kadar takip edilebilen olumsuz zarf-fiil eki Harezmi Türkçesinde -mAYIn ve -mADIn şekillerinde görülmektedir. Ek, Harezmi Türkçesinde Kıpçak sahasına göre daha geniş bir kullanıma sahiptir.

Ol ögütüni almayın emgettiler. (158 r 16 KE)

Úamuàaları Yÿsufdın uwtanıp yüziÆe baúumadın arúan ewrúldiler. (74v14,15 KE)

-GInçA- zarf-fiil eki Kıpçak sahasında az görülmektedir. Ayrıca Kıpçak sahasında Oğuzcaleşmanın bir belirtisi olarak /G/ sesinin düştüğü örnekler de vardır. (çúúnça, 330a7İM)

Oysa Harezmi Türkçesinde ek daha sık ve eski şekli /G/'li olarak kullanılmıştır. Ekin hem düz hem de yuvarlak ünlü şekilleri ile -KInçA ve -KunçA şekillerinin Harezmi Türkçesinde görülmesi dikkat çekicidir.

Ol keçe tan atúunça yügürdi, úabaràanlar şışti. (143v2 KE)

Ança sözleşkinçe melik aşuúup eki yüz er birle óÀcibni ièdi. (45v10 KE)

YÀ İbni èAbbÀs, men ne bilür-men kim suwàa baràunça ecel vefÀ úulur muÆ (433-11 NF)

Kıpçak sahasında ç>ş değişimi ile -GAş- ~KAş- biçimleri görülen; (*úuràaş* 21 /16 KK); (*baúúaş* 21 /17 KK) ve çok az kullanılan -gAç zarf-fiil eki Harezmi sahasında sadece Kısasü'l-Enbiyâ'da geniş bir kullanım sahası bulmuştur.

èÖmer olarnı körgeç ÀzÀd úoptı, şÀh-zÀdelernı öz ornıda olturttı. (200r6,7 KE)

Yukarıda özelliklerini vermeye çalıştığımız Harezmi Türkçesi fiilleri gerek fonetik gerek morfolojik özellikleri bakımından dönemin bir geçiş dili olduğunu bize göstermektedir. Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesi özelliklerinin devam ettiğini daha sonraki dönem özelliklerinin ise yeni yeni görülmeye başladığını fiillerde görebilmekteyiz. Ayrıca Kıpçak Türkçesi metinleriyle Harezmi Türkçesi metinleri arasında da önemli farklılıkların olduğunu fiil malzemesi üzerinde tanımlayabilmekteyiz.

KAYNAKLAR

- ATA, A., *Úıããü'İ-Enbiyâ, I (Giriş-Metin-İnceleme)*, TDK Yay., Ankara, 1997.
- _____, *Úıããü'İ-Enbiyâ, II (Dizin-Sözlük)*, TDK Yay., Ankara, 1997.
- _____, *Nehcü'İ-Ferâdis III (Dizin Sözlük)*, TDK Yay. Ankara, 1998.
- BODROGLİGETİ, A., “A Grammar Of Mameluke-Kipchak”, *Studia Turcica*, Budapest 1971, s.89-102.
- BROCKELMANN, C., *Osttürkische Grammatik der İslamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden 1954.
- BURASLAN, K., “Nehcü'İ-Ferâdis'ten Derlenen Türkçe Sözlük”, *Türkiyat Mecmuası*, C. IV, İstanbul 1934. s.169-250.
- CLAUSON, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, 1972.
- ECKMANN, J., *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, (Yayımlayan: Osman Fikri Sertkaya), TDK. Yay., Ankara 1996.
- _____, *Nehcü'İ-Ferâdis (I-Metin II. Tıpkıbasım)* (Yayımlayanlar; Semih Tezcan-Hamza Zülfikar) TDK Yay., Ankara, 1995.
- _____, “Memluk Kıpçakçasının Oğuzçalaşmasına Dair”, *TDAY Belleten* 1964- 1965, s.35-41.
- _____, “Nehcü'İ-Ferâdis'in Bilinmeyen Bir Yazması”, *TDAY Belleten* 1963, s. 120-135.
- _____, “Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Ryland Nüshası)”, *TDAY Belleten* 1967, s. 51-69.
- ERDAL, M., *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon, I-II*, Wiesbaden, 1991.
- HACIEMİNOĞLU, N., *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara, 1991.
- _____, *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, 1992.
- _____, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara, 1996.
- _____, *Harezmi Türkçesi Grameri*, Ankara, 1998.
- _____, *Kutbün Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara, 2000.

KARAMANLIOĞLU, A.F, **Gülistân Tercümesi**, TDK Yay., Ankara, 1989.

_____, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara, 1994.

_____, “**Nehcü’l-Ferâdis’e Dair** ”, Türk Dili IV, Sayı 45, Ankara 1945, s.556-558.

_____, “**Nehcü’l-Ferâdis’in Dil Hususiyetleri I**”, TDE Dergisi, C. XVI, İstanbul 1968, s.55-72.

_____, “**Nehcü’l-Ferâdis’in Dil Hususiyetleri II**”, TDE Dergisi, C.XVII, İstanbul 1969, s.33-56.

_____, “**Nehcü’l-Ferâdis’in Dil Hususiyetleri III**”, TDE Dergisi, C. XVII, İstanbul 1969, s.57-80.

_____, “**Nehcü’l-Ferâdis’in Dil Hususiyetleri IV**”, TDE Dergisi C.XIX, İstanbul 1971, s.145-170.

_____, “**Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesine Dair**”, İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.XII, İstanbul 1963, s.175-184.

NADJIB, E.N., **Horezmi Muhabbetname**, Moskva, 1961.

_____, “**Nehcü’l Ferâdis ve Dili Üzerine**” (Çev. Nazif Hoca), TDED, C.XXII, 1974-1976, s. 29-44.

SERTKAYA, O.F., “**Horezmi’nin Muhabbetnamesinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine**”, Türkiyat Mecmuası, C. XVII, İstanbul 1972, s. 185-207.

_____, “**-An/-En Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine**”, TDAY Belleten 1989, s.336-338.

TOPARLI, R., **Kıpçak Türkçesi**, Atatürk Üni. Yay., Erzurum, 1986.

_____, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, TDK Yay., Ankara, 2003.

_____, **Harezmi Türkçesi**, Atatürk Üni. Fen-Edeb. Fak. Yay., Erzurum 1987.

_____, **İrşadü’l-Mülûk ve’s-Selâtin**, TDK Yay., Ankara, 1992.

_____, **Mu’inü’l-Mürîd**, Atatürk Üni. Fen-Edeb. Fak. Yay., Erzurum, 1988.

YÜCE, N., **Mukaddimetü’l-Edeb**, TDK Yay., Ankara, 1993.